

אוריינות עברית

מקראות לילדים ונוער ללימוד עברית

בעת החדשה המוקדמת

ורד טוהר*

ספר עיון או ספר לקריאת פנאי. למשל: דוד בן שלמה אבן יחיא, **לשון למודים**, דפוס ראשון: קושטא רס"ו (1506), מעיד בכותרתו על תכנון ולעומת זאת הספר: אהרן הלוי מברצלונה, **ספר החנוך**, דפוס ראשון: ונציה רפ"ג (1523). מציג בעיקרו תיאור והסבר רחב של טעמי המצוות, אך כולל גם תכנית לימודים (מאמו 1991). סביר שספרים ראשוניים אלה מילאו את שתי הפונקציות: הן החינוכית-לימודית והן האומנותית-האסתטית.

כבר מראשית תקופת הדפוס ועוד לפני כן חוברו ספרים שעל עמוד השער שלהם נכתב במפורש שהם מיועדים לילדים ולנוער. למשל, על שער הספר: **לקח טוב** מאת אברהם יגל (ונציה ש"ם 1580) נכתב כך: "חנוך לנערים באמונה ובמוסר". ספר שהוא חיבור עברי המחקה חיבורים נוצריים נפוצים של קאטאליזמים-ספרות פופולארית להמונים על יסודות הדת (פייירשטיין 1999). ועל שער הספר: **אם הילד** מאת יוסף ב"ר אלחנן היילפרין (פראג שני"ז 1597) נכתב כך: "דקדוק המלות לתת דעת ומזמה לנער קטן בן שבע שנים".

אמנם יש להסתייג ולומר שאף מבוגרים קראו בספרים הללו לפי שרפובליקת הספר העברי לא היתה גדולה בעת החדשה המוקדמת, ומצאי הספרים העבריים לא היה גבוה בכל מקרה ביחס למצאי הספרים בלשונות אירופה המערבית (גריס 2015). אולם אופיה של התרבות היהודית, שהיא למדנית מטבעה, המחייב קריאה בתורה לכל גבר בוגר מעל גיל 13 אך גם לימוד מתקדם יותר של סוגיות הלכתיות, הוליד את הצורך בהוראה ממוסדת ומדורגת של מיומנויות אורייניות.

בהתאמה לצרכים, נוצר צורך לכונן מנגנונים להוראת קריאת עברית באופן ממוסד על ידי הקהילה כבר מגיל צעיר, מנגנונים אשר יכלו את כל הבנים בקהילה ללא קשר לרמתם (קנרנפול 2003). בנים יהודים רכשו קריאה ב"חדר" המסורתי כבר מגיל 3 כחלק מהידע התורני שלהם (מרקוס 1998). מתוך הצורך התרבותי נוצר ביקוש לספרים שיתמכו בעבודת ההוראה, ולאחר המצאת הדפוס הפכה הפקת הספרים לקלה, זולה וגמישה יותר. כך נוצרה הבניה חברתית של ידע שהוא חלק מהפרקטיקה הדתית (פרי 2010).

מטרתן של מקראות הלימוד היתה אמנם ללמד ילדים לזהות ולקרוא אותיות עבריות ולרכוש אוצר מילים בשפה העברית. אולם למעשה הן חתרו בעיקר להקניית מיומנות הקריאה. גברים יהודים לא נדרשו להתנסח בעברית או לנהל שיחה בעברית. רכישת מיומנויות אורייניות בשפה העברית נדרשו לתכלית קריאה בתורה, בסידור התפילה, במשנה, בגמרא ובפרשנות המסורתית למקרא (במיוחד רש"י). כמו כן נדרשה קריאת טקסטים בלשון היהודית המקובלת באותה קהילה, לפי שלשונות היהודים נכתבות אף הן באות עברית (אסף 1954). לעומת זאת, הפרקטיקה של לימוד כתיבה, המכוננת סובייקט ביקורתי ומרחיבה את תחומי התרבות היהודית אל עבר החילוניות, היא פרקטיקה שהתפתחת מאוחר הרבה יותר (פרוש 2017).

בין השנים 1488 - 1790 ראו אור בבתי הדפוס של אירופה ספרים ללימוד עברית כשפת קודש למטרות תורניות (קריאה והתמצאות בתורה, בסידור התפילה ובספרות חז"ל). הספרים הללו יועדו מפורשות לילדים ונערים וייחודם בכך שהם מגדירים את מושג הילדות בתרבות היהודית כבר בשלהי ימי הביניים. הספרים הללו הם גרסאות ראשוניות לספרי הלימוד המודרניים של העת החדשה, אשר שילבו בין הלשון העברית לבין תפישות של נאורות ו/או לאומיות וציונות.

מטרת ערך זה להציג ולתאר מקראות המיועדות ללמד ילדים ונערים לקרוא עברית וראו אור בין השנים 1488 - 1790.

מקראה היא ספר לימוד המכיל טקסטים המקובצים יחד על ידי עורך המתפקד לעיתים קרובות גם כמחבר, מתרגם או מעבד. הטקסטים מסודרים ומאורגנים על פי היגיון פדגוגי ודידקטי (אשר לרוב הוא סמוי מעיניו של התלמיד), ומיועדים להקניה של ידע או מיומנות.

מקראות ללימוד עברית ראו אור מתקופת הרנסנס ואילך בקהילות יהודיות שהתקיימו כמיעוט בתוך רוב נוצרי או מוסלמי ואשר שפת הדיבור, הקריאה והכתיבה שלהן ביומיום היתה שפת הרוב וכן גם אחת מלשונות היהודים (יידיש, לדינו, ערבית יהודית, איטלקית יהודית וכדומה).

ספר הלימוד העברי הראשון הוא: יהודה **מסיר** ליאון, **נופת צופים**, מנטובה לפני ר"ם (לפני 1480) ועוסק ברטוריקה והפואטיקה המקראית (בנופיל 1981; בנופיל 1992). ספר הלימוד הראשון שתאריכו נקוב וידוע הוא: פרץ טרבוט, **מקרי דודק**, נאפולי רמ"ח (1488) ומכיל מילון מקראי עברי-איטלקי-ערבי (רפל 1988, רפל 1995, עמ' קס"א).

השם העברי "מקראה" הוא חדש יחסית. למעשה, הפעם הראשונה בה מתועדת המילה העברית "מקרא" בהוראת "מקראה" היא בספר הבא: בן יהודה אליעזר וילין דוד, **מקרא לילדי ישראל**, ירושלים: לונץ תרמ"ז (1887). נוסף על הכינוי "מקרא" מצויים ספרי לימוד שראו אור במאה הי"ט ושזכו לכותרות: "אגרון" או: "מאסף".

השם "מקרא" הפך ל"מקראה" בעשור הראשון של המאה העשרים אצל: ברקמן יצחק, **טל ב'קר: מקראה עברית אחרי האלף-בית**, ורשה: חנוך תרס"ה (1905).

מפתיע לגלות גם שעד מחצית המאה העשרים עוד שימש לסירוגין השם הלועזי "חריסטומטיה", שמקורו בשפה היוונית, ועיקר שימוש בשפות לעז, לציון ספר מסוג זה. ראו למשל: גוטמן רפאל, **ספרי: חריסטומטיה ספרותית**, ורשה: וויר תרצ"ה (1935).

להבדיל מהתפישה הז'אנרית המסודרת של העת החדשה, קיבלו בימי הביניים ספרי לימוד כותרות מכל הסוגים, לפי שבאותה תקופה גם לא חלה הפרדה מוחלטת בין מה שנתפש היום ספר לימוד לבין

* ד"ר ורד טוהר היא מרצה באוניברסיטת בר-אילן וחוקרת הסיפור העברי הקדם-מודרני.

גריס זאב, הספר העברי: פרקים לתולדותיו, מוסד ביאליק: ירושלים 2015.

הברמן מאיר, גזירות אשכנז וצרפת, מוסד הרב קוק: ירושלים 1971, עמ' 166 - 167.

טוהר ורד, 'חיבור המעשיות והמדרשות והגדות' (פירארה שי"ד): קובץ סיפורים עברי בן ראשית הדפוס, מהדורה מוערת, הקיבוץ המאוחד ספרית פועלים: תל-אביב 2016.

טורניאנסקי חוה, גליקל: זכרונות 1691 - 1719, מרכז זלמן שזר: לתולדות ישראל ומרכז דינור לחקר תולדות ישראל: ירושלים 2006.

מאמו ראובן, "תכנית הלימודים על פי 'ספר החינוך'", שמעתין 180 (1991), עמ' 151-165.

מיכאל ראובן, לידת היהודי המודרני: תולדות תנועת ההשכלה היהודית, הקיבוץ המאוחד ספרית פועלים: תל-אביב 2005.

מירון דן, בודדים במועד: לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים, עם עובד: תל-אביב 1987.

מרקוס איון, טקסי ילדות: חניכה ולימוד בחברה היהודית בימי הביניים, מרכז זלמן שזר: ירושלים 1998.

פייר שמואל, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18, מרכז זלמן שזר: ירושלים 2002.

Faierstein Morris M., "Abraham Jagel's "Leqah Tov" and its history", J.Q.R. 89, 3-4 (1999) pp. 319-350.

פרוש איריס, החוטאים בכתיבה: מהפכת הכתיבה במזרח אירופה במאה התשע-עשרה, כרמל: ירושלים 2017.

פרי מיכה, מסורת ושינוי: מסירת ידע בקרב יהודי מערב אירופה בימי הביניים, הקיבוץ המאוחד ספרית פועלים: תל-אביב 2010.

קנרפוגל אפרים, החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, הקיבוץ המאוחד ספרית פועלים: תל-אביב 2003.

רפל דב, ביבליוגרפיה של ספרי לימוד יהודיים (רמ"ח-תרע"ח), בתוך: דוד לדור: קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, כרך ח', אוניברסיטת תל-אביב: תל-אביב 1995.

רפל דב, "מילונים עבריים כספרי לימוד: 500 שנה להדפסת 'מקרי דודק' ", סיני קא, שבט-אדר (1988), עמ' רלה-רסב.

שפירא אניטה, יהודים חדשים, יהודים ישנים, עם עובד: תל-אביב 1997.

Weissler Chava, *Voices of the Matriarchs: Listening to the Prayers of Early Modern Jewish Women*, Beacon Press: Boston 1998.

לרוב כלל תוכנן של המקראות הקדם-מודרניות תרגילי דקדוק, רשימות שורשים, אגרוני מילים, וכן גם משלי חיות, פסוקי מקרא, אמרות חז"ל וקטעי פרוזה קצרצרים בנושאי מוסר. מקובל לטעון שספרי הלימוד של יהודי ספרד ואיטליה כללו גם מדעים וידע עולם, ביחס לספרי הלימוד של יהודי אשכנז ופולין שתכניהם הצטמצמו לעולם היהודי (אסף 1954).

מובן שנשים נותרו מחוץ למעגל הלימוד הקהילתי, ואם למדו עברית היה זה ביוזמה פרטית של משפחתן ובמסגרת הבית. כבר בשנת 1197 הספיד ר' אלעזר רקח מוורמייזא את בתו המנוחה בת השלוש-עשרה שידעה את כל התפילות בשלמותן (הברמן 1971). חיבוריהן של רבקה בת מאיר טיקטינר (נפטרה 1605) וגליקל בת לייב מהאמל (1645 - 1724) מעידים על כך שהיו נשים יהודיות שידעו בוודאות לקרוא ואף לכתוב ולהתנסח בעברית (Weissler 1998, טורניאנסקי 2006). ואולם נוסח הפנייה של ספרי הלימוד הוא תמיד בלשון זכר והן מכוונות אל ידע שנתפש גברי.

מקראות הלימוד נדפסו בבתי הדפוס המרכזיים של העולם הקדם-מודרני: קושטא, ונציה, פראג ועוד. משם הופצו על ידי סוחרים ספרים לכל רחבי העולם היהודי (אליאב-פלדון 2000, גריס 2015, טוהר 2016).

המקראות הקדם-מודרניות לא חיברו בין רכישת השפה לבין תפישות של נאורות והשכלה (פייר 2002, מיכאל 2005). הן אף לא חיברו בין רכישת השפה לבין ציונות ולאומיות (מירון 1987, שפירא 1997, ברטל 2007). כל אלה הם כבר פירות המודרנה וראויים לדיון נפרד.

העידן הקדם-מודרני נחתם עם הופעתו של ספר אותו החשיב אופק כמקראה המודרנית העברית הראשונה לילדים: אהרן וולפסון האלה, **אבטליון**, ברלין תק"ן (1790). מקראה זו הובילה את תחום המקראות החינוכיות לילדים לעידן חדש של אידיאולוגיה, פדגוגיה, פואטיקה ואסתטיקה (אופק 1979).

מקורות:

אופק אוריאל, ספרות הילדים העברית: ההתחלה, כרך א', אוניברסיטת תל-אביב: תל-אביב 1989.

אליאב-פלדון מירי, מהפכת הדפוס, משרד הבטחון: תל-אביב 2000.

אסף שמחה, מקורות לתולדות החנוך בישראל מתחלת ימי הביניים עד תקופת ההשכלה, דביר: תל-אביב 1954.

בונפיל ראובן, מבוא לספר נופת צופים מאת יהודה מסיר ליאון,

ירושלים, הוצאת מאגנס, הביא לדפוס פ' תשבי, 1981.

Bonfil Robert, "The Book of the Honeycomb's Flow" by Judah Messer Leon the rhetorical dimension of Jewish humanism in fifteenth-century Italy", Frank Talmage Memorial Book, ed. Barry Walfish, vol. 2, Haifa 1992, pp. 21-33.

ברטל ישראל, קוזק ובדוו: "עם" ו"ארץ" בלאומיות היהודית, עם עובד: תל-אביב 2007.